

Kitabın Tarihsel Gelişimi ve Sanatçı Kitapları*

Doç. Fuat Akdenizli¹

ÖZET

Gutenberg sonrası, metal hurufatla harf dökümü yapılarak dizgi oluşturma prensibine dayalı matbaanın Avrupa'da yaygın olarak kullanılabilir hale gelmesi, kitap sanatları alanında geri dönülemez bir dönüşümü de beraberinde getirmiştir. Gerek batıda scriptorimlarda rahiplerce üretilen el yazmaları, gerekse doğuda hattatın, müzehhipin, nakkaşın ve mücellit ustasının ortak çalışması olan el yazması kitaplar, endüstriyel üretimin nicelik olarak çok, nitelik olarak düşük zanaat örneklerine bile yaklaşamayan üretimlerine, başta ekonomik sebeplerden kaynaklanmak üzere yenik düşmüşlerdir.

Zanaat alanındaki problemlerin aşılmasıyla sanatçılarca/tasarımcılarca hazırlanmış kitapların kendilerinin özgün birer sanat eseri olduğu, sınırlı sayıda, çoğu zaman sadece tek bir adet üretildikleri sanatçı kitapları ortaya çıkmış ve yaygınlaşmıştır.

Dijital üretim çağında amacı her zaman okunmak olmayan yeni bir alan, sanatçı kitapları alanı, sanat ile tasarım arasında kalan tartışmalı konumunu korumaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sanatçı Kitabı, Kitap, Kitap Tasarımı, Grafik Tasarım, El Yazması, Cilt

The Historical Implementation of Book and Artists' Books

ABSTRACT

After Gutenberg, usage of print technology that based on separable metal typefaces became common in Europe and made irrevocable changes in the book arts field. Mainly due to economical reasons both in West illuminated manuscripts that made by ecclesiastics in scriptoriums and in the East handmade books that made by collaboration with calligrapher, illuminator, muralist and bookbinder were defeated by industrial production books with low quality but high quantity.

After solving technical difficulties about production Artists' Books that made by only one artist/designer and produced only one edition or very limited editions became popular in the field.

As a creative work, an Artists'Book, which was not only made for reading, kept it's problematic position between design and art fields.

Keywords: Artists'Books, Book, Book Design, Graphic Design, Manuscript, Book Binding

* Bu makale 21-24.03.2012 tarihinde I. Uluslararası Ebru ve Kitap Sanatları Sempozyumu'nda sunulmuş fakat sempozyum kitabı basılmadığı için yayınlanamamıştır. Makale günümüz kaynaklarının eklenmesi ile genişletilmiş ve güncellenmiş olarak verilmiştir.

¹ Doç. Fuat Akdenizli, İstanbul Aydın Üniversitesi Grafik Tasarım Bölümü Başkanı, fuatakdenizli@aydin.edu.tr

Sanatçı kitabı, bir sanatçı/tasarımcı tarafından tasarlanmış ve baskıresim tekniklerinin de sıklıkla kullanıldığı, genellikle sınırlı sayıda çoğaltılmış kitaplara denilmektedir. (Simmons, 2002: 14) Kitap üretim teknikleri; gelenekselden deneyele, çok küçük boyuttan devasa boyuta, elle boyanmış görsellerden dijital tekniklerle üretilmiş görsellere, tek kitaptan çoklu baskılara kadar geniş bir yelpazede değişiklik göstermektedir. (<http://www.vam.ac.uk/content/articles/a/books-artists/>) (20.04.2015) *Sanat kitabı/Art book* (konusu sanat ya da sanatçılar olan kitap), *Sanatçı kitabı/Artists' book* (Yazarının bir sanatçı olduğu kitap), *Kitap sanatı/Book art* (Kitap biçimini kullanan sanat), *Kitap yapıtı/Book work* (Bir kitabın strüktürü üzerinden varolan sanat yapıtı) tanımlamalarından da anlaşılacağı üzere bu alanda bir tanım çokluğu ve karmaşıklığından bahsedilebilir. Alanın önemli isimlerinden Clive Phillpot'un yukarıda verilmiş olan tanımlarına göre alanın genişliği ve dinamikliği kavram ve tanım üretimini de anlamsız kılmaktadır. (Dündar, 2011: 88)

Kitabın tarihçesine bakmak, sanatçı kitaplarının daha iyi anlaşılabilmesi için kıyaslanabilir örnekler ve paradigmlar kazandıracaktır. Sanatçı kitaplarının, ortaya çıkmalarından önce bildiğimiz anlamda kitaplar, pek çok toplumun kültür yaşamına yayılmış bulunmaktadırlar. Öğrenmeye istekli her bir bireyin genellikle ucuz ve kolayca ulaşabileceği, yüzyıllar boyunca bilginin, kültürün aktarılmasında, çoğunlukla toplumları pozitif yönde etkilemiş bir iletişim formu olarak kitap; şu an bize tanıdık gelen sırttan ciltli, bol yapraklı şeklini almadan önce daha farklı biçimlerde var olmuştur.

Sanatçı kitaplarının ne olduğunun açıklanabilmesi için kitabın kendisinin tarihine bakmak gerekmektedir. Günümüz sanatçı kitapları her ne kadar bu niteliğini korumasa da kitap, yazılı bilginin iletilmesinde önemli ve en eski yöntemlerden biridir. Kitaplar, Guten-

berg matbaasından sonraki endüstriyel boyutunu kazanana kadar çok çeşitli formlarda karşımıza çıkmıştır. Kitabın formunu belirleyen ana öge bizzat kitabı oluşturan yazı yüzeyi malzemesidir. Bu malzemedeki çeşitlenmeler kitabın rulo kitaptan kodekse, kodeksten basılı kitaba, basılı kitaptan, *e-book* ve sanatçı kitaplarına uzanan evrilmenin de ana nedenlerinden birini oluşturmaktadır.

Bu anlamda aslında bilinen ilk malzeme olan hayvan derisi, kitap yüzeyinin kağıttan önceki en eski malzemesi olarak Asya ve Mısır'da M.Ö. 2500 yıllarında rulo yapılmak suretiyle kullanılıyordu. *Papirüs* (İngilizcedeki *paper*/kağıt kelimesinin de etimolojik kaynağıdır) Akdeniz dünyasının yazım malzemesi olarak bilinmektedir. (Avrin, 1991: 3)

Parşömen ismi, Yunanca'da Bergama derisi anlamına gelen *Pergamane* kelimesinden türetilmiştir ve M.Ö. II. yüzyılda Mısır'dan papirüs ithali konusunda oluşan bir sıkıntıdan dolayı Anadolu'da yazıcıların bir çözüm arayışı sonucu hayvan derisini özel bir yöntemle işleyip kullanmaları ile geliştirilmiş bir malzemedir. (Jean, 2002; S.80) Parşömen ve onun daha yumuşak ve ince bir çeşidi olan parşömen kağıdı (*vellum*) tamamen ortadan kalkmamış, lüks baskılı yayınlarda ve ciltçilikte kullanılmaya devam etmiştir. Kağıdın kitap malzemesi olarak Avrupa'da yaygınlık kazanması çok daha sonradır. (Avrin, 1991: 3)

Papirüs rulolarını uzun şeritler halinde kesip yazılı ve/veya çizili kısmını içe gelecek şekilde dürerek rulo kitaplar oluşturmak, taşıma ve saklama anlamında önemli kolaylıklar sağlamıştır. Benzer şekilde parşömeni de rulo yapmak olasıdır fakat tipografik bilginin iletilmesini sağlamanın bir diğer yolu olarak sonradan geliştirilen çok sayfalı kitap formu (kodeks), rulo kitaplara göre bazı avantajlar getirmiştir. Sayfaların tek tek ve arkalı-önlü yazılabilmesi, sayfa üzerinde kalitesi daha yüksek tipografik elemanlar ve

resimlemelerin kullanımına olanak vermiştir. Kaynağı halen tartışmalı olmakla birlikte, Çin'de bulunduğu kabul edilen ve sonrasında Gotik Dönem'in sonlarına doğru batıya ulaşan kağıt ve kağıt imalat tekniği, kitap sayısında bir artışı da beraberinde getirmiştir. Kağıdın görece ucuz bir malzeme olan mürekkebi tutması, hafif olması ve atık malzemelerden bile üretilebilir olmasından dolayı kültür yaşamına girip yayılması hızlı olmuştur. Matbacıların 1400'lü ve 1500'lü yıllarda aynı kitap içerisinde farklı kalite kağıtları kullanmaya mecbur kalmaları kitapların niteliğini düşürse de sayıca artışı engelleyememiştir. Dönemin kitaplarında günümüzdeki tekniklerle çok benzer basım teknikleri ve formatlar kullanılmıştır. Baskı kağıdının tek yüzde iki sayfa ve arkalı önlü bir kere katlanarak kullanıldığı *in-foglio*, bunun iki katı büyüklüğündeki *in-quarto* ve 16 sayfaya denk gelen *in-ottavo* formatları günümüzde sanatçı kitapları hazırlayan tasarımcı/sanatçılarca kırılmaya uğratılan formatların en eski örnekleridir. (Febvre vd., 2000:51)

Batıda ve doğuda matbaa teknolojisi öncesi kitap üretimi gerek teknik gerekse içerik anlamında dini kurumların etkisi altında olmuştur. IX. ve X. yüzyıllarda Batı'da üretilen el yazması kitaplar, manastırda el yazması kitap üretim odaları olan scriptoriumlarda süsleme sanatçılarınca ve resimlemecilerce görsel olarak bezenmiş, dini ritüellerin bir parçası gibi düşünülmüş, estetik anlamda son derece nitelikli çalışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır. (Jean, 2002: 82-83)

Benzer şekilde doğuda da el yazması kitaplar özellikle dini içerikli kitaplarda sanat düzeyine ulaşmıştır. Doğuda, çeşitli tip ve niteliklerdeki kağıtlar, kağıthanelerden getirilip hattatlar tarafından yazılmış, nakkaşlar tarafından resimlenmiş, müzehhipler tarafından süslenmiş ve mücellithanelerde son şeklini almıştır. Tüm bu üretim aşamalarından geçen kitap, nitelik olarak yüksek ve miktar olarak az sayıda oldu-

ğu için pahalı ve kitleler tarafından kolay ulaşılamayan bir lüks tüketim malzemesi olarak karşımıza çıkmıştır. XVIII. yüzyılın ilk yarısına kadar Osmanlı İmparatorluğu topraklarında el yazması kitapların aylarca bazen yıllarca süren emekle yazıldıkları, onbinlerce kişinin geçimini bu yolla sağladığı bilinmekle beraber başta Avrupa'da basılan Arapça yayınların dolaşıma girmesiyle matbaanın yükselişine, buna karşın kitap sanatlarının gerilemesine tanıklık edilmiştir. (*Evliyagil*, 12)

Kitaplarda, sayfa üzerinde tipografik olmayan görsel iletişim elemanlarına gelince; doğudan farklı olarak batıdaki resimlemede önce ağaç baskı daha sonrasında gravür ve litografi kullanımı görsel imgelerin sayı ve nitelik olarak yükselmesini sağlamıştır. Her ne kadar Uygurlar gibi Orta Asya halklarının yüksek baskı tekniği ile çalıştığına dair örnekler olsa da bu teknik İslam coğrafyasında gözle görülür bir yaygınlık kazanmamış, minyatür yaygın görsel üretim biçimi olarak yerini uzun yıllar korumuştur.

Gutenberg'in matbaa baskısını endüstriyel boyuta taşınması ile kitap sayısındaki artış, Avrupa yayıncılık sektöründe gelişmelere sebep olmuştur. Ürünlerinin kalitesi değişiklik göstermekle birlikte, Gutenberg'den sadece 20 yıl sonra Oxford, Antwerp, Strasbourg, Lubeck, Rostock, Nurnberg, Cenevre, Lyon, Toulouse, Milano, Roma, Napoli ve kırk kadar kent ve kasaba yayıncılık alanında öne çıkan merkezler haline gelmiştir. (Garfield, 2012: 84-85) Gutenberg devrimi, gerek batıda gerekse orta ve uzun vadede doğuda kitabın kullanımını geniş halk kitlelerine açık belirli bir toplumsal sınıfın elinden alırken, bugün bizi ilk çıktıkları dönemde bu bozulmaya bir tepki olan sanatçı kitaplarına kadar getiren endüstriyelleşme kökenli bir nitelik kaybının da yolunu açmıştır.

Böylesi erken bir dönemde sanatçı kitabı olarak tanımlayabileceğimiz en erken çalışmalar,

Resim 1. William Blake, 'Songs of Innocence and of Experience' 1789

şair ve ressam William Blake tarafından gerçekleştirilmiştir. Blake, *Then She bore Pale Desire* (1783?), *Woe Cried The Muse* (1783?) ve *An Island in the Moon* gibi önceleri resimsiz şiir kitapları basmış olsa da bakır baskı yapmaya başladıktan sonra resimli şekilde tasarlanmış şiir kitapları hazırlamıştır. (Bently Jr, 2003: 129) Şair, yazar, resimlemeci ve ciltçi William Blake ile eşinin 1789 yılında birlikte oluşturmaya başladıkları *Songs of Innocence and of Experience* (Masumiyet ve Deneyim Şarkıları) isimli kitabı, sanat kitabı anlamında önemli bir çalışmadır. Bu kitap, bir sanatçının metnini kendisinin yazdığı, resimlemelerini kendisinin yaptığı ve çoğaltılmasını üstlendiği ilk örneklerden biri olması bakımından da sanatçı kitaplarının öncülerinden sayılmaktadır. (Resim 1)

Sanatçı kitaplarına giden yolda belli başlı iki kırılmadan bahsedilebilir. İlk kırılma sayfa ta-

sarımı düzeyinde olurken ikinci kırılma bizzat kitap formunun kendisinde olmuştur. Sayfa tasarımındaki kırılmanın sebepleri ve tarihsel kökleri Endüstri Devrimi'ne kadar götürülebilir. Endüstri Devrimi ile birlikte matbaa teknolojilerinin gelişmesi, kitap alanında da bir standartlaşmayı dayatmıştır. Büyük bir talebi karşılamak üzere geliştirilen matbaa makineleri gazeteciliğin de değer kazanması ile zamana karşı da yarışır hale gelmiştir. Saatte binlerce adet baskı yapan makinalar için yazı ve görsel hazırlama telaşı, eskimiş kitap sanatları karşısında nitelik olarak kıyaslanamayacak kadar zayıf ürünlerin dolaşıma girmesiyle sonuçlanmıştır.

1870'li yıllarda sayfa tasarımı ile ilgili olarak *Artistic Printing* (Sanatsal Baskı) akımının üyeleri yenilikçi potansiyellerini gölgede bırakan metin ile ilişkisiz süslemelerinden dolayı ka-

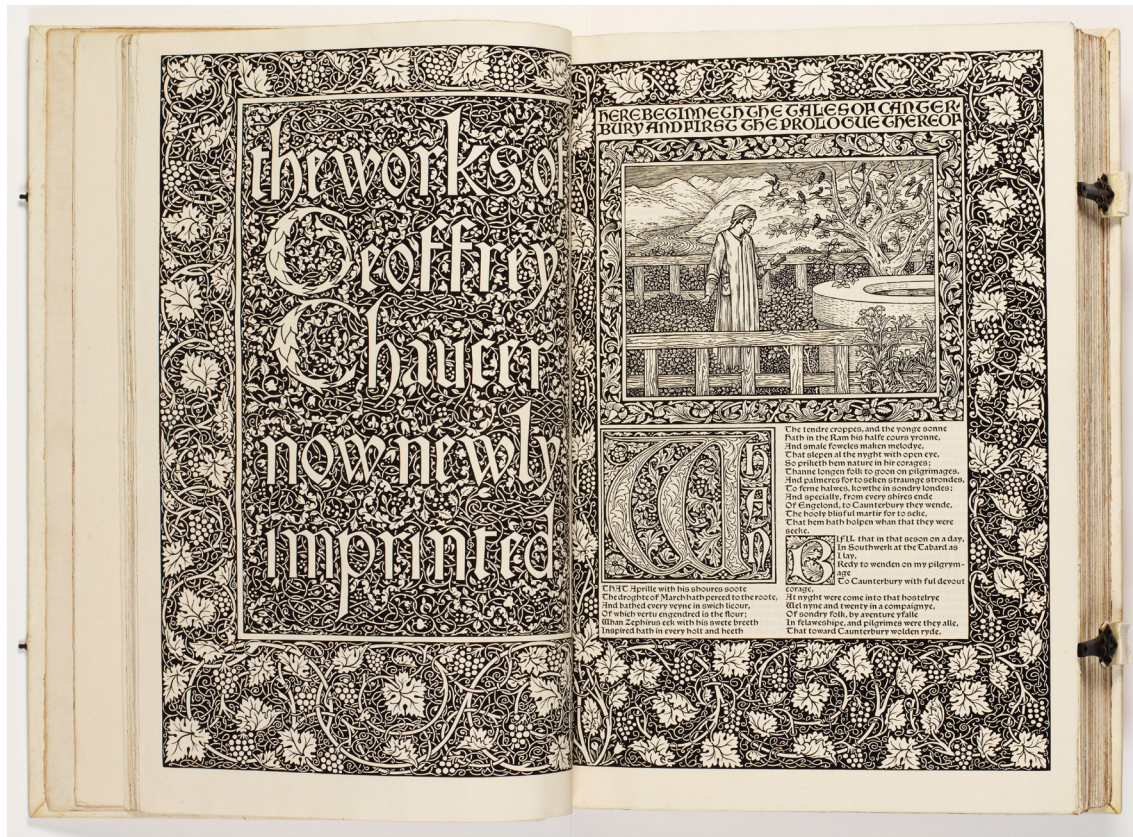
bul görmeyen çalışmalar yapmışlardır. (Spencer, 1989:15) Benzer şekilde William Morris'in Arts and Crafts hareketi çerçevesinde oluşturduğu XV. yüzyılın *incinabula* el yazmalarını örnek alan özel tasarımı kitapları, illüstrasyonları ile harflerinin uyumunun yanı sıra her bir kitabın kendi içinde tasarimsal bir bütün oluşturması mantığıyla sanatçı kitaplarına ön ayak olmuş fakat yüksek fiyatları nedeniyle amaçlanan endüstriyel boyuta ulaşamamaya sanat eseri olarak değerlendirilmişlerdir. (<http://special.lib.gla.ac.uk/teach/privatepress/kelmscott.html>) (05.04.2015) (Resim 2)

Konstrüktivistlerin ve Fütüristlerin deneysel kitap çalışmaları endüstriyel bir nesne olan kitabın tasarimsal bir değer kazanmasını sağlamıştır. Bu bağlamda Fütürist tipografinin harf karakterlerini bir resim ögesi gibi kullanarak oluşturdukları özgür sayfa tasarımları *Zang*

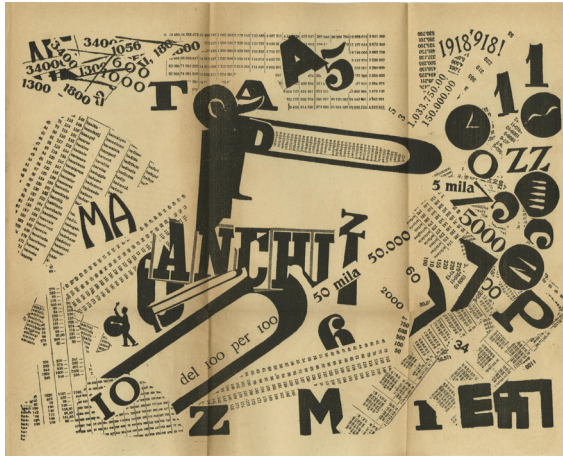
Tumb Tumb (1914) eserinde olduğu gibi kitap olarak karşımıza çıkmaktadır. (Becer, 2007: 68-69). (Resim 3)

1920'li yıllarda Konstrüktivist akımın önemli temsilcilerinden El-Lisitzky de sanatçı kitaplarının öncüleri diyebileceğimiz çalışmalar yapmıştır. "Her kitabın biçimini belirleyen şey kendine özgü işlevidir" sözleriyle açıkladığı Görsel Kitap çalışmalarından, Mayakovski'nin şiirlerinden oluşan *Dlya Golosa* adlı kitabı tasarlariken, tasarımı dekore etmekten çok bütünsel bir kavram ve görsel bir program doğrultusunda yapılandırmış olması nedeniyle söz konusu çalışma, kavramsal olarak tipik bir sanatçı kitabı olarak nitelendirilebilir. (Becer, 2007: 131) (Resim 4)

Ofset baskı teknolojisinin gelişmesiyle birlikte kitap üretimi önceki yüzyıllarla kıyasla-

Resim 2. William Morris, 'The Works of Geoffrey Chaucer' 1896

Resim 3. Filippo Marinetti, 'Zang Tumb Tumb', 1914

mayacak bir boyut kazanmış, kitap tasarımı grafik tasarımı için önemli bir çalışma alanı olarak yerini korumuştur.

1950'ler ve 60'larda İsveçli sanatçı Dieter Roth (1930–98) ve Amerikalı sanatçı Ed Ruscha (1937–) sanatçı kitapları türünün temeli olarak kabul edilebilecek bir dizi kitap çalışması üretmişlerdir. Ruscha 1962'de *26 Benzin İstasyonu/Twenty-six Gasoline Stations* isimli kitabının ilk baskısını yayınlamıştır. Sanatçı bu kitapta Los Angeles'tan Oklahoma'ya kadar Route 66 yolu üzerindeki benzin istasyonlarını fotoğraflamıştır. Bu kitap, varolan fotoğrafları tekrar yayınlamaktan çok kendi içinde bir sanat nesnesi olarak düşünülmüş ve sanatçı kitapları türünün temelinde bulunan, sayfalar çevrildikçe bir fikir doğrultusunda ilerleyen sekanslardan oluşan bir mantık üzerine kurulanmıştır. Ruscha'nın benzer şekilde hazırladığı başka kitapları da bulunmakla birlikte bu kitapların bir diğer özelliği de ucuz ve çok sayıda basılmış olmalarıdır. (<http://www.vam.ac.uk/content/articles/a/books-artists/>) (20.04.2015) (Resim 5)

Sanatçı kitapları 1960'larda popülerlik kazanmış ve 1970'ler boyunca popülerliğini genişletmeye devam etmiştir. 1980'li ve 1990'lı yıllarda çok daha fazla sanatçı kendini ifade

Resim 4. El-Lisitzky, 'Dlya Golosa', 1923

aracı olarak kitap kullanmaya başlamıştır. (<http://www.vam.ac.uk/content/articles/a/books-artists/>) (20.04.2015) Özellikle 80'li yıllarda tasarım felsefesi alanındaki tartışmalar sanatçı kitaplarının yaygınlaşmasında düşünsel altyapıyı kuvvetlendirmiştir. 1980'li yıllarda Postmodernizmin de etkisiyle bazı tasarımcılar, bir tasarım nesnesinin kullanım için faydalı olmasından ziyade tasarımcının kişisel yaklaşımını ifade etmesi konusuna odaklanmışlardır. Endüstri tasarımında en ikonik ifadesini Philippe Stark'ın limon sıkacağında bulan bu yaklaşım kitap tasarımı alanında da okunmak için yapılmayan kitaplar olarak karşılığını bulmuştur. (Heskett, 2002: 57-58) (Resim 6)

Alan ile ilgili yayınlar, dernekler ve atölyeler son yıllarda geçmiş yıllarla kıyaslanamayacak boyutta artış göstermiştir. 1994 yılından bu yana yayınlanan *The Journal of Artists' Books* dergisi, sanatçı ve tasarımcılara eleştirel bir tartışma forumu sağlamak amacıyla günümüzde de yayın hayatına devam etmektedir. (<http://www.journalofartistsbooks.org/about/>) (04.03.2015) Sanatçı kitapları Victoria and Albert Museum gibi saygın müzelerce kabul görmüş ve koleksiyonları oluşturulmaya başlanmıştır. National Art Library tüm dünyadan topladığı kitaplarla bu alandaki en geniş

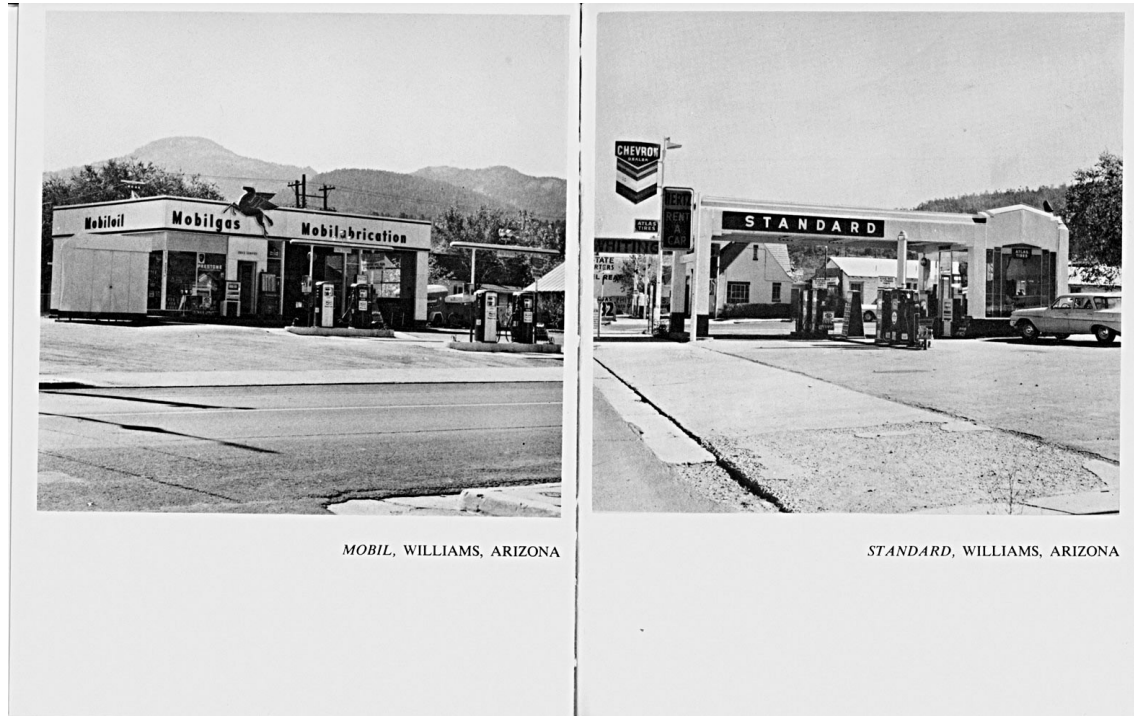
koleksiyonlardan birine ve yetkin bir kataloğa sahiptir. (<http://www.vam.ac.uk/content/articles/a/books-artists/>) (20.04.2015) (Resim 7)

Sonuç

Sanatçı kitapları, bir kitap olmaktan çok bir fikrin, bir sanat nesnesinin kitap olarak sonuçlanmış biçimi gibi görülmelidir. Sonuçta meydana gelen eser bağlamı ile ilişki kurulamayacak kadar dönüşmüş olarak karşımıza çıkabilmektedir. Sanatçı Kitapları adı verilen bu kitaplar, sanat ile tasarım arasında tartışmalı bir nokta oluşturmaktadırlar. Kitap formunun geleneksel şeklini tamamen kaybettiği bazı örneklerin de bulunduğu bu alan ile ilgili olarak İngiliz araştırmacı ve sanatçı Sarah Bodman kabaca şu şekilde bir sınıflandırma yapmıştır: Sanatçı-yazar ile işbirliği içinde yapılan kitaplar; özgünbaskı tekniği ile yapılan eserler; dijital çıkış ya da bilgisayar tabanlı kitaplar; sınırlı malzeme ile yapılan kitaplar; tek kitap, bozuma uğratılmış kitap ya da arşiv kitapları gibi özel kitaplar; ISBN numaralı

ya da ofset, litografi gibi tekniklerle basılmış çok adetli kitaplar; yer/mekan ve seyahat belgesi olacak şekilde yapılmış kitaplar ve süreli yayınlar ve fanzinler... (Bodman, 2005, 18) İleride alanın dinamik ve deneysel yapısından kaynaklanan yeni tanımlamalar ve sınıflandırmaların olması kaçınılmaz görünmektedir. (Resim 8)

Sanatçı kitapları, sanatçılar ve tasarımcılar arasında bir ortak alan olarak görülebilir. Sanatçı için yeni bir malzeme deneyimi olabilecek kitap, tasarımcı için ise herhangi bir tasarım problemine cevap vermek zorunda kalmadığı özgür bir alan olarak değerlendirilebilmektedir. Melda Öncü Yıldız'ın G.J. Miller'dan aktardığına göre (Yıldız, 2012: 179) Ed Ruscha ve Dieter Roth, kitabı diğer çalışmalarla birlikte gerçekleştirdikleri ek bir aktivite olmaktan çıkarıp, bir temel üretim alanı olarak görmüşler, bu durum Sanatçı Kitapları'nı tek başına da üretilebilir, sürdürülebilir ana formlar arasına yerleştirmiştir. Sanatçı kitapla

Resim 5. Ed Ruscha, 'Twenty-six Gasoline Stations', 1962

Resim 6. Francine Isaacs 'Kaleidoscopic Visions of Paradise', 2010

rının bir anlatım biçimi olarak 1960'lı yıllardan bu güne giderek artan bir ilgi görüyor olması artık kapitalist sistemin bir ürünü haline gelmiş nitelikli kitabı prestijli bir mülk olmaktan çıkartıp daha demokratik hale getirerek sisteme bir eleştiri ve alternatif oluşturmaktadır. (Yıldız, 2012: 177)

İsteyen herkesin kendi görsel imgelerini ve kişisel tipografik yaklaşımını uygulayabileceği bir alanı olarak sanatçı kitapları dijital ortamda okunabilen ve çevre duyarlılığına bağlı olarak hızla yayılan e-booklara rağmen gelecekte de üretilmeye devam edecek gibi görünmektedir.

Resim 7. E'Map ed Veveis', 1990

Resim 8. Rachel Ashe, Nature-Altered Book, 2014

KAYNAKÇA

Avrin, Leila (1991), *Scribes, Script, and Books* (ALA Classics), Chicago: American Library Association

Batur, Enis (1995), *Karşıdan Karşıya Geçerken Sanat*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları

Becer, Emre (2005), *Çağdaş Sanat ve Yeni Tipografi*, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları

Bodman, Sarah (2005), *Creating, Artists' Books*, London: A & C Black Publishers

Dündar, Burcu (2011), *Kitap Nesnesi Nesne Olarak Kitap / Bugünden Geçmişe Kitap Deneyimini Biçim Aracılığıyla Dönüştürmeye Dair Olasılıklar*, İstanbul: Akın Nalça Kitapları

Evliyagil, Şevket. *Basım Sanayimizin Temel Kavramları*, Ankara: Ütopya Yayınevi

Febvre, Lucien Martin, Henri-Jean (2000), *Kitabın Doğuşu*, İstanbul: Avcıol Basın Yayın

Garfield, Simon (2012), *Tam Benim Tipim* (Bir Font Kitabı), İstanbul: Domingo Yayınevi

Heskett, John (2002), *Toothpicks and Logos*, İngiltere: Oxford University Press

Jean, Georges (2002), *Yazı İnsanlığın Belleği*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Kültür Dizisi: 7

JR, Bently G. E (2003), *The Stranger From Paradise A Biography of William Blake*, London: Yale University Press

Simmons, Rosemary (2002), *Dictionary of Printmaking Terms*, London: A&C Black (Publishers) Ltd.

Spencer, Herbert (2004), *Pioneers of Modern Typography*, England: MIT Press

Yıldız, Melda Öncü (2012), *Kitabın Bir Sanat Formu Olarak Yeniden Keşfedilişi: Yirminci Yüzyıl Sanatçı Kitapları*, Çukurova Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 21, S.2

[http://special.lib.gla.ac.uk/teach/privatepress/kelmscott.html\(05.042015\)](http://special.lib.gla.ac.uk/teach/privatepress/kelmscott.html(05.042015))

[http://www.journalofartistsbooks.org/about/\(04.03.2015\)](http://www.journalofartistsbooks.org/about/(04.03.2015))

[http://www.vam.ac.uk/content/articles/a/books-artists/\(20.04.2015\)](http://www.vam.ac.uk/content/articles/a/books-artists/(20.04.2015))